

**АТЫРАУ ОБЛЫСЫ АУМАҒЫНДАҒЫ ЖЫЛ АМАЛДАРЫ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ КҮНТІЗБЕДЕГІ ОРНЫ**

Машен Альбина Талғатқызы

География-ІР 2 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ, Қазақстан
Республикасы

Ғылыми жетекшісі: Жумағазиев А.З. География және туризм кафедрасының аға
оқытушысы

Аннотация: Бұл мақалада Атырау облысы территориясында кездесетін жыл амалдары және олардың халық тұрмысындағы маңызы қарастырылады. Қазақ халқының дәстүрлі күнтізбесі, табиғат құбылыстарына негізделген уақыт есебі, соның ішінде Үркер мен Ай тоғысына байланысты есептеу жүйесі талданады. Сонымен қатар өңірге тән «Құралайдың салқыны», «Қырық күн шілде», «Мизам шуақ» сияқты амалдардың ерекшеліктері сипатталады. Мақалада халықтық болжамдардың ғылыми негіздері мен олардың қазіргі климаттық жағдаймен сабақтастығы сараланады. Зерттеу нәтижесінде жыл амалдарының табиғатпен үйлесімді өмір сүрудің тәжірибелік үлгісі екендігі айқындалады.

Тірек сөздер: жыл амалдары, қазақ күнтізбесі, халықтық болжам, Үркер тоғысы, табиғат құбылыстары, климат, Атырау облысы, Құралайдың салқыны, Қырық күн шілде, Мизам шуақ.

Аннотация: В данной статье рассматриваются сезонные народные периоды («жыл амалдары»), характерные для территории Атырауской области, и их значение в жизни народа. Анализируется традиционный казахский календарь и система исчисления времени, основанная на природных явлениях, в том числе расчёты, связанные с соединением Плеяд (Үркер) и Луны. Также описываются особенности таких региональных периодов, как «Прохлада Куралая», «Сорокадневная жара» и «Мизамское тепло». В статье рассматриваются научные основы народных прогнозов и их связь с современными климатическими условиями. В результате исследования установлено, что сезонные периоды являются практической моделью гармоничной жизни человека с природой.

Ключевые слова: сезонные периоды, казахский календарь, народный прогноз, соединение Плеяд и Луны, природные явления, климат, Атырауская область, Прохлада Куралая, Сорокадневная жара, Мизамское тепло.

Annotation: This article examines the traditional seasonal periods (“zhyl amaldary”) observed in the territory of the Atyrau region and their significance in people’s daily life. The study analyzes the traditional Kazakh calendar and the time-reckoning system based on natural phenomena, including calculations related to the conjunction of the Pleiades (Urker) and the Moon. It also describes regional seasonal phenomena such as “Kuralai’s Cold Spell,” “Forty Days of Heat,” and “Mizam Warmth.” The article explores the scientific basis of folk weather forecasting and its connection with modern climatic conditions. The research concludes that seasonal periods represent a practical model of harmonious coexistence between humans and nature.

Keywords: seasonal periods, Kazakh calendar, folk forecasting, conjunction of the Pleiades and the Moon, natural phenomena, climate, Atyrau region, Kuralai’s Cold Spell, Forty Days of Heat, Mizam Warmth.

Қазақ халқының дүниетанымы табиғатпен тығыз байланыста қалыптасқан. Көшпелі өмір салты табиғат құбылыстарын терең бақылауды, маусымдық өзгерістерді дәл ажыратуды талап етті. Осы қажеттіліктің нәтижесінде халықтық уақыт есебі мен жыл амалдары жүйесі пайда болды. Жыл амалдары — белгілі бір кезеңдерде қайталанып отыратын табиғи-

климаттық құбылыстардың халықтық атауы. Олар тек ауа райын сипаттап қана қоймай, шаруашылық жүргізу тәртібін, мал бағу үрдісін, көшу мерзімін анықтауда маңызды рөл атқарды.

Қазақстанның батыс бөлігінде орналасқан Атырау облысы табиғи-климаттық жағынан өзіндік ерекшеліктерге ие аймақ. Облыс аумағы шөл және шөлейт белдеуде орналасқандықтан, мұнда температура айырмашылығы айқын, жауын-шашын мөлшері аз, ал желдің әсері жоғары болады. Осындай ортада қалыптасқан жыл амалдары өңір табиғатының нақты көрінісін бейнелейді.

Атырау өңірінде көктемгі «Құралайдың салқыны», жазғы «Қырық күн шілде», күзгі «Мизам шуақ» секілді амалдар ерекше мәнге ие. Бұл кезеңдер халық арасында тек атау ретінде емес, нақты тәжірибелік білім ретінде сақталған. Мысалы, «Құралайдың салқыны» кезінде ауа температурасының күрт төмендеуі байқалса, «Қырық күн шілде» уақытында аптап ыстық орнайды. Ал «Мизам шуақ» — күздің жаймашуақ, жылы күндерімен сипатталады. Жыл амалдары астрономиялық бақылаулармен де тығыз байланысты. Әсіресе Үркер жұлдызы мен Айдың тоғысуы халықтық күнтізбеде маңызды орын алған. Бұл құбылыстар уақытты межелеге, маусым ауысуын болжауға мүмкіндік берген. Халық табиғатты тек бақылап қана қоймай, оның заңдылықтарын өмір сүру тәжірибесіне енгізе білген.

Қазіргі таңда климаттың өзгеруі жағдайында дәстүрлі халықтық білімді ғылыми тұрғыдан зерделеу өзекті мәселе болып отыр. Жыл амалдарын зерттеу — өткен тәжірибені бағалау ғана емес, табиғатпен үйлесімді өмір сүру қағидаларын қайта қарастыру болып табылады. Атырау облысы Қазақстан Республикасының батыс бөлігінде орналасқан, аумағы негізінен Каспий маңы ойпаты мен шөлейтті жазықтардан тұратын аймақ болып саналады. Облыстың батыс шекарасы Каспий теңізі жағалауымен шектеседі, ал солтүстік бөлігін Жайық өзені кесіп өтеді. Географиялық орналасу ерекшелігі өңірдің климаттық сипатына тікелей әсер етеді. Аймақ теңіз деңгейінен төмен жатқан ойпатты аумақта орналасқандықтан, мұнда континенттік климат басым, яғни жаз мезгілі өте ыстық әрі құрғақ, ал қыс салыстырмалы түрде суық және желді болып келеді. Облыс аумағында жауын-шашын мөлшері аз, жылдық орташа көрсеткіш шамамен 120–200 мм аралығында болады, бұл көрсеткіш Қазақстанның солтүстік немесе шығыс өңірлерімен салыстырғанда әлдеқайда төмен. Ылғалдың тапшылығы топырақ жамылғысының ерекшелігін айқындайды: мұнда көбінесе сұр-қоңыр, сортаң және құмды топырақ түрлері таралған. Өсімдік жамылғысы сирек, негізінен жусан, изен, баялыш сияқты шөлейтке бейімделген өсімдіктер өседі. Мұндай табиғи орта жыл мезгілдеріндегі өзгерістерді айқын сезінуге мүмкіндік береді және халықтық жыл амалдарының қалыптасуына негіз болған. Жаз айларында ауа температурасы +40°C-қа дейін көтеріліп, аптап ыстық ұзақ уақыт сақталады. Әсіресе шілде айы ең ыстық кезең болып есептеледі. Күн радиациясының жоғары болуы және бұлттылықтың аздығы жер бетінің қатты қызуына әкеледі. Қыс мезгілінде керісінше, арктикалық ауа массаларының енуіне байланысты температура -20°C-қа дейін төмендеуі мүмкін. Алайда қар жамылғысы қалың болмайды, кей жылдары қар мүлде тұрақтамайтын жағдайлар да кездеседі. Бұл құбылыс мал шаруашылығымен айналысқан халық үшін қолайлы болғанымен, табиғаттағы ылғал айналымына өз әсерін тигізеді. Каспий теңізінің жақындығы өңір климатына белгілі бір дәрежеде жұмсартушы ықпал етеді. Теңіз маңында ауа ылғалы сәл жоғарырақ болып, температура айырмашылығы ішкі аудандарға қарағанда біршама тұрақтырақ байқалады. Сонымен қатар Жайық өзені көктемгі тасқын кезінде аймақтың гидрологиялық режиміне ықпал жасап, жайылымдық жерлердің көктеуіне мүмкіндік береді. Осы ерекшеліктердің барлығы табиғи құбылыстардың маусымдық қайталануын қалыптастырып, халық арасында белгілі бір атаулармен бекітілген жыл амалдарының пайда болуына негіз болды.

Атырау облысының климаты күрт континенттік болғандықтан, маусымаралық өтпелі кезеңдер айқын сезіледі. Көктем қысқа әрі құбылмалы, температура тез өзгереді, жел күшейеді, кейде кеш көктемгі суықтар қайталады. Күз мезгілі де ұзаққа созылмайды,

алайда қыркүйек–қазан айларында жылы, шуақты күндер жиі байқалады. Осындай табиғи заңдылықтар халықтың байқағыштығы арқылы сараланып, тәжірибелік білім жүйесіне айналған. Сондықтан Атырау өңірінің табиғи-климаттық жағдайы жыл амалдарының қалыптасуына тікелей ықпал еткен басты факторлардың бірі болып табылады. Атырау өңірінде қалыптасқан жыл амалдары табиғи орта ерекшеліктерімен тығыз байланысты және маусымдық өзгерістердің нақты көрінісін бейнелейді. Халық табиғаттағы құбылыстарды ұзақ жылдар бойы бақылау арқылы белгілі бір кезеңдерді атаумен белгілеп, оларды шаруашылық тәжірибесіне енгізген. Бұл амалдар кездейсоқ атаулар емес, нақты климаттық заңдылықтарға негізделген уақыт межелері болып табылады. Көктем мезгіліндегі маңызды амалдардың бірі — Құралайдың салқыны. Бұл кезең әдетте мамыр айының ортасына сәйкес келеді. Ауа температурасы біршама жылып, табиғат толықтай көктей бастаған тұста кенеттен суық жел соғып, температура төмендейді. Кей жағдайда жаңбыр немесе салқын жел бірнеше күнге созылады. Халық бұл құбылысты киіктің төлдеу мерзімімен байланыстырып, «құралайдың салқыны» деп атаған. Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл — атмосфералық фронттардың алмасуына және солтүстіктен келетін салқын ауа массаларының уақытша басып кіруіне байланысты болатын құбылыс. Атырау облысының ашық жазық рельефі суық ауа ағысының еркін қозғалуына мүмкіндік береді, сондықтан бұл амал өңірде айқын сезіледі. Жаз мезгіліндегі ең белгілі амал — Қырық күн шілде. Бұл кезең шілде айының ортасынан тамыздың басына дейін созылатын аптап ыстықпен сипатталады. Күн радиациясының жоғары болуы, бұлттылықтың аздығы және құрғақ тропиктік ауа массаларының ықпалы ауа температурасын +40°С-қа дейін көтеруі мүмкін. Жер беті қатты қызады, ылғал тез буланады, жел құрғақ әрі ыстық сипат алады. Мал жайылымдары күйіп, су көздері азая бастайды. Сондықтан халық бұл кезеңді алдын ала біліп, шаруашылық әрекеттерін соған бейімдеген. Қырық күн шілде тек температуралық көрсеткіш қана емес, табиғаттың ең белсенді әрі ауыр сынақ кезеңі ретінде қабылданған.

Күз мезгілінде байқалатын ерекше амал — Мизам шуақ. Бұл кезең қыркүйек пен қазан айларында болатын жылы әрі жаймашуақ күндермен ерекшеленеді. Жаздың аптап ыстығы басылып, ауа температурасы жұмсақ сипат алады. Аспан ашық, жел әлсіз, күн сәулесі жылы сезіледі. Табиғат тынышталып, жайылымдар біртіндеп сарғая бастайды. Халық бұл кезеңді шаруашылық қорытындылау, қысқа дайындық жасау уақыты ретінде бағалаған. Ғылыми тұрғыдан қарағанда, мизам шуақ — атмосфералық қысымның тұрақтануы мен антициклондық жағдайдың қалыптасуына байланысты жылы әрі құрғақ ауа райының уақытша сақталуы.

Сонымен қатар көктемнің басында байқалатын «Бесқонақ» деп аталатын кезең де өңірде белгілі. Бұл наурыз айының соңында немесе сәуірдің басында болатын құбылмалы, кейде суық күндермен сипатталады. Қыстың соңғы ызғары қайталанып, қыс пен көктемнің алмасу шегі айқын сезіледі. Мұндай құбылыс климаттың күрт континенттік сипатына байланысты қалыптасады. Атырау өңіріндегі жыл амалдарының барлығы табиғаттағы қайталанатын заңдылықтарға негізделген. Олар тек ауа райын болжау құралы емес, халықтың экологиялық ойлау жүйесінің көрінісі болып табылады. Әр амал белгілі бір маусымдық ырғақты білдіреді және табиғатпен үйлесімді өмір сүру тәжірибесін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Атырау энциклопедиясы». – Алматы: Атамұра, 2000.(11 – 40 бет)
2. Атырау газеті. 23.10.08. «Табиғат құбылыстары да таң қалдырады».
3. Атырау газеті. 2003 – 2006.
4. Атамекен. 16.09.11. «Мәңгі қазақ календары».
5. Атамекен. 10қаңтар, 2003. «Аспан денелері»
6. Атамекен. «Аспан аңыздары».
7. Атырау. 10.05.07. «Қазақы амалдар туралы не білеміз?»
8. Ақжан Әл - Машани. «Табу».
9. Аян. Қазақ күнтізбесі // Ана тілі.-Алматы, 1991- 3 наурыз.

10. Бейсенова А.С. Қазақстанның физикалық географиясы.- Алматы: Қазақстан, 1982.
11. Бержанов Р., Біз құсбелгі туралы не білеміз?:Атамекен/ Р. Бержанов// Атырау.- 2007.- 12 шілде.
12. Бермағанбетов т., Жадымда сөнбінген жарық жұлдыз: Тағдыр// Сахара.- 2009.- 10 қыркүйек.
13. Бердіғалиев Б., Шаруаларды ертеңгі күн алаңдатады: Ауыл – аймақ// Қызылқоға.- 2013.- 17 қаңтар (№3).- 6 б.
14. Берекелі егіннің берік негізі: көктемгі дала жұмыстарынан басталады: Агроқешен// Атырау.- 2014.- 10 сәуір (№39).- 1, 3 б.
15. Бірмағанбетов Ә. Қазақстанның географиясы (Хрестоматия).
16. Горбунов А.П. Сбор географических сведений по Казахстану в XVII и первой половине XVIII вв.// Уч. Зап. КазПМ им. Абая, т. XVII, ч. II, серия ест.- географ., 1959.
17. Григорьев А.А. Природные условия Казахстана.- М.- Л., 194.
18. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі- Алматы, 2006.
19. Ғұмаров Қ. Ауыл шаруашылығын дамыту назарында ұсталуда: Қазақстан – 2050// Серпер.- 2013.- 7 қараша (№45).- 2 б.
20. Ғұмаров Қ// Серпер.- 2014.- 16 қаңтар (№32).- 10 б.
21. Дәлетияр Ж., Қыста қысылмайық десек жемшөп дайындауға жеделдік керек: Мезгіл мінбесінен// Нарын таңы.- 2014.- 17 шілде (№27).- 3 б.
22. Дерек пен дәйек: Наурыздан – наурызға дейін/ Дайындаған Аяпберген Сливов// Нарын таңы.- 2014 – 20 наурыз (№11) – 3 б.
23. Дүйсенғалиев М., Ғибатты ғұмыр өлшемі: Өмір жолы – өнеге// Атырау.- 2014.- 29 наурыз (№34).- 12 б.
24. Дүйсенғалиұлы А., Аудан экономикасының өрлеуі үшін: Ауыл ахуалы// Серпер.- 2013.- 28 ақпан (№9).- 4 б.
25. Егемен Қазақстан . 27 қазан. 2004 жыл. «Халық ауа-райын қалай болжаған?»
26. Ерғалиев Н., Агроөнеркәсіп кешен: Күнгей мен көлеңке: Аудандық Мәслихат сессиясы// Жайық шұғыласы.- 2008.- 20 қараша.
27. Ерғалиев Н., Егіншілер әулеті// Жайық шұғыласы.- 2007.- 17 тамыз.
28. Ерғалиев Н., Озық технология – ортақ игілік: Жолдауға – қолдау// Жайық шұғыласы.- 2014.- 20 ақпан (№7).- 6 б.
29. Есенжан Ж., Ауданда асылдандыру жұмысы жандандырылуда: Ауыл шаруашылығы// Қызылқоға.- 2013.- 31 қаңтар (№5).- 1, 6 б.
30. Женпейісов Е.М., Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының тілі.-1976.
31. Жиенқұлов Е., Атырау облысының физикалық географиясы.1993.
32. Исаев Ж. Қазақ мифологиясындағы тілдік көріністер// Ақиқат.-Алматы, 2006- №11-12.
33. Қазақстан/ Ұлттық энциклопедия. 1 том.
34. Қазақ совет энциклопедиясы. 3 том.
35. Қазақ әдебиеті 2011. 18-31 наурыз (№11-12) -4 бет. «Бес тоғыста қар кетпес»
36. Қазақ аруы - 2011. №6-12. 21-22 бет. «Табиғат жөніндегі ұлттық ұғымдар».
37. Қазақ елі 2006. 19 сәуір. Кемелханұлы М. «12 мүшел жыл қайыру».
38. Қаженбаев С., Махмутов С., Табиғатты қорғау// Ақтау 1992.
39. Қаженбаев Е., Атырау облысының географиясы.- Алматы.- 2007.
40. Мұқашев С., «Летопись города Атырау 1640 – 2001г»/ Атырау – 2001.
41. Ниғметов С., Ауыл шаруашылығына бүгінгі бетбұрыс: Біздің сұхбат// Серпер.- 2013.- 25 сәуір (№17).- 6 б.
42. Сахиев Ж. «Қазақ күнтізбесі». Егемен Қазақстан- 2004-20 наурыз.
43. Уәлиев Н. Халқымыздың байырғы күн қайыруы// Ана тілі.-Алматы, 1992. -№11-17.
44. Хасен Әбішев. «Аспан сыры».
45. Хасанов Х.Х. Среднеазиатское географы и путешественники.- Ташкент, 1964.
46. Ысқақов М. «Халық календары»
47. <http://www.kz.all.biz/regions/>

48. <http://www.atyrau-city.kz/>
49. <http://stud.kz/referat/show/>
50. http://baq.kz/regional_media/post/